

БЕДНОСТТА В СОЦИОЛОГИЧЕСКА ПЕРСПЕКТИВА

Вяра Стоилова¹
e-mail: stoilova.vyara@unwe.bg

Резюме

Статията се фокусира върху бедността, като един от значимите социални проблеми на съвременното общество. Целта на анализа е да се концептуализират някои аспекти на относителната бедност в контекста на теоретичните виждания на Георг Зимел (1858 – 1918). Специален фокус е субективното усещане за бедност, което може да се срещне и при хора, които са извън, определената в обществото „социална територия“ на относителната бедност. Поставя се необходимостта от емпирични изследвания на „нормалната ситуация на бедност“ (Зимел) в условия на задълбочаване на социалните неравенства.

Ключови думи: бедност, линия на бедност, относителна бедност, субективно усещане за бедност, социално изключване

JEL: Z13

Увод

Темата за бедността е неизменна част от социалния дискурс. Бедността е социален проблем, който съществува навсякъде по света. Не малка част от хората, дори в така наречените богати страни, не успяват да постигнат стандарта на живот, който се смята за нормален в обществото, в което живеят. Структурната промяна от модерно индустриално към постмодерното рисково общество, както и някои социални промени от последните десетилетия, свързани най-вече с нарастваща прекаризация на света на труда, значително намаляване на обема на работата, по-гъвкави форми на организация на труда и несигурност на работното място, поставят все повече хора в ситуация на риск от бедност.

По подобие на редица социални факти, за бедността не е налице единно, общоприето определение. Този термин продължава да бъде дискуссионен, доколкото отразява сложно и многостранно явление, в което се синтезират различни социални отношения и механизми за възпроизводството на социалния ред (Berger, 1988). Въпреки тази дискуссионност, се приема, че бедността е синоним на екзистенциален дефицит. В своята най-дълбока същност, тя е

¹ Професор, доктор, катедра „Икономическа социология“, Общикономически факултет, УНСС, ORCID: 0000-0003-4370-6217

липса на нещо фундаментално и се оценява негативно, доколкото ориентира не към някаква абстракция, а към хора, които са лишени от блага, необходими за достоен живот. Поради това, вероятно и първата представа, която възниква в съзнанието на човека, когато чуе думата „бедност“, е невъзможността за самостоятелно осигуряване на прехраната, за мизерия, недоимък, и оскъдност. Бедността в ежедневието възприятия не се свързва само и единствено с дефицит на материални блага, но и на всякакви други блага, от които човек се нуждае. Поради това ситуация на бедност може да е налице, когато човек желае определено благо, но то не може да бъде „осигурено и по този начин нуждата остава неудовлетворена“ (Valentine, 1968, p. 12).

Вариациите в разбирането на бедността позволяват да се допусне, че съществуват степени на градация на бедността в зависимост от спецификата на благата, чрез които човек желае да удовлетвори своя конкретна нужда: например нуждата от жилище при някои хора може да се удовлетвори с какъвто и да е „покрив над главата“, а при други – с триетажна къща; нуждата от оперно представление при някои може да се удовлетвори с посещение на местния оперен театър, а при други – с представление в Ла Скала. Когато, обаче, става дума за бедността като социален проблем, тогава е необходимо да се намери еднозначно понятие за бедност. То трябва да се операционализира и сведе до конкретни емпирични индикатори, които в своята съвкупност да описват обществено признат стандарт, непостигането на който да поставя определени хора в ситуация на бедност. В социологическата наука особено ценно в това отношение е разбирането на Зимел, което може да се използва като методологическа основа за многопластово и задълбочено изследване на бедността.

Социологическо понятие за бедност

Социологическият прочит на бедността изисква тя да се разгледа през призмата на социалните взаимодействия. В социологическа перспектива бедността е такава ситуация на дефицит, която е придружена от нужда от помощ и е вградена в исторически специален контекст на подкрепа. Бедността е нещо повече от статистически измерима липса на ресурси. Тя е специфична социална връзка. Спецификата на социалната връзка се изразява в следното: бедни са всички онези хора, чието социално положение се определя единствено от факта, че получават обществена подкрепа. В този смисъл не липсата и дефицитът на ресурси правят човека беден, а фактът на получаване на подкрепа от обществото, което е установило, че този човек има липси на жизнено важни за неговото съществуване блага. Това разбиране е формулирано от Зимел (2002) в неговото есе „Бедният“ и представлява крайъгълен камък в социологическото познание на бедността.

В духа на това разбиране, в рамките на социологическата наука, бедният представлява социален статус, който се основава на връзката между нуждаеща се страна и даваща страна. Това означава, че субективната липса на блага, първо, е станала видима, и второ, е преценена като обществено значима. Зимел приема, че бедността се превръща в социален феномен само чрез механизма на социалната подкрепа, която поражда диадата: донор – реципиент. В предмодерната епоха семейството и църквата са били основно отговорни за грижата за бедните. Малко по малко частната помощ за бедни, основана на милосърдие, чувство за дълг или целесъобразност, се превръща в законно право. Според Зимел (2002, pp. 204-205) „правото на подпомагане спада към същата категория като правото на труд, правото на живот“. В европейската модерност това право се превръща в задължение на държавата. Институционализираната подкрепа на бедните не е алтруистичен акт на благотворителност, а реципрочна социална връзка между права и задължения: правото на бедните в обществото да получават подкрепа се уравновесява от задължението на небедните в същото това общество да я предоставят.

Зимел разглежда бедността като социална конструкция, която определя група от получатели на обезщетения и обвързва предоставените им обезщетения с условия, които служат на цел, която е извън групата на самите бедни хора (Зимел описва този механизъм с термина телеология). Лице, което има право да получи помощ за бедни, трябва да отговаря на критериите, определени от дарителите и да се подчинява на техните условия. Зимел (2002, p. 207) пише, че грижата на бедните „като обществена институция показва във висша степен своеобразна социологическа констелация. По съдържание, тя е напълно персонална, тя не прави абсолютно нищо друго, освен да облекчава бедственото положение на индивида. По това тя се отличава от всички други дейности, насочени към публичното благо и закрила. Всички те се стремят да бъдат от полза на всички граждани... Грижата към бедния, напротив, в нейното конкретно действие, е насочена единствено към отделния индивид и неговото състояние“.

Според Зимел подкрепата за бедните няма единствено за цел да премахне дефицита от жизненоважни блага при някои членове на обществото, но преследва и друга по-широка социална цел: предотвратяване на социални вълнения или разпространение на болести. В този смисъл „грижата за бедните се превръща директно и в носител – защото е следствие – на държавното единство“ (Зимел, 2002, p. 215).

Зимел (2002, p. 238) пише и за друг вид бедност в обществото, която, обаче, не е подпомагана. При нея става дума за недостатъчност на средствата, с които човек разполага „за целите, които си е поставил“. Този вид бедност „се проявява във всяка социална класа, която е формирала определен стандарт

за типичните предпоставени за всеки индивид потребности“ (Зимел, 2002, р. 239). Според Зимел това е обикновено състояние на бедност, в което може да попадне всеки човек. Подобно разбиране се среща и при Вебер, който пише, на примера на бедните студенти, че поглеждането в портфейла може да бъде измамно, тъй като човек може да страда от материален недоимък и в същото време да принадлежи към по-висока класа. Тук, разбира се, трябва да отчетем факта, че съображенията на Weber (2002, р. 300) експлицитно включват възможността за социална мобилност – „типичните възможности“ определят стартовите позиции, но отварят възможността за повишение или изпадане. Самата концепция за социална класа дори се дефинира чрез промяна, която е или лична, или „лесно възможна и обикновено се извършва в последователността на поколенията“.

Основната разлика между двата вида бедност, според Зимел (2002, р. 244), се изразява във факта, че обикновеното състояние на бедност е само нюанс от статуса на човека, с което състояние той сам трябва да се справи, докато бедността, която трябва да бъде обществено подпомагана, предполага такова социално положение, в което се намират хора, които „са само бедни и нищо повече“. Тази своеобразна социална голота показва дефицит на социални роли, които позволяват на човек да се погрижи за своето съществуване. Най-често става дума за липса на професионална, трудова роля, или на роли, които показват социална свързаност в рамките на семейство и/или домакинство.

Обективирана относителна бедност

Как изглежда бедността в едно общество, която трябва да бъде подпомагана, зависи от начина на нейното обективиране. Тъй като става дума не за абсолютна, а за относителна бедност, трябва да е налице обществено приета референция. Изборът на референцията е винаги политически и отразява общоприетите ценности в обществото. Референцията определя нормативно относителната бедност и очертава нейните граници. По този начин тя дефинитивно поставя определени хора в категорията „бедни“, на които трябва да се гарантира правото на достоен или нормален живот чрез обществена подкрепа. Когато човек бъде описан като беден, му се приписват специфични социални характеристики, които сами по себе си са нежелани и неприятни. Най-често в тази категория попадат хора, които са трайно безработни, имат сериозни здравословни проблеми, включително и някаква степен на инвалидизация, живеят при лоши жилищни условия, не могат да ползват пълноценно здравни услуги, имат затруднения в достъпа до образование, нерядко се оказват маргинализирани и изключени от участие в обществени дейности (икономически, социални и културни). В социологически план

това са хора, които изпълняват социалната роля „беден“. Тази роля изисква от тях само една единствена активност – да покажат пред обществото, в лицето на съответните институции, че са само бедни и нищо повече, което означава, че те сами, или заедно с членовете на домакинството, в което живеят, не могат да осигурят средства за нормално живеене, поради което се нуждаят от обществена подкрепа. Показаната и разказаната от тях бедност се обективира от съответните държавни служители, които я сравняват с нормативно установената относителна бедност и определят вида и размера на обществената подкрепа.

Към какво да се реферира, когато се определя относителната бедност в обществото, е силно полемичен въпрос. Той трябва да намери такова решение, което да позволява еднозначна операционализация на референцията и нейната безпроблемна верификация. Най-общо референцията се свежда до стандарта на живот, качеството на живот или нормалния живот в общество. Избраната референция трябва да бъде и количествено определена, което в условията на стокови-парични отношения означава да получи парично изражение. По същество това е остойностяване на едно човешко право, което е ценностен проблем. Още Зимел (2002, pp. 204-205) констатира, че неяснотата относно количествената граница, присъща на редица човешки права, „... достига при правото на подпомагане наистина своя максимум, особено там, където помощта се дава в пари, чийто количествен и относителен характер затруднява обективното разграничаване на претенциите в много по-голяма степен, отколкото при подпомагане в натура“.

В рамките на Европейския съюз е прието референцията да е стандартът на живот, който е социално приемлив в обществото. Това въвежда задължението за обществено подпомагане на всички онези, чиито доходи и ресурси са по-лоши от тези, които се считат за достатъчни за осигуряването на социално приемливия стандарт на живот в обществото (Европейски парламент, 2008). Не подлежи, обаче, на съмнение фактът, че социално приемлив стандарт на живот не може да се постигне само и единствено с материални ресурси. Вярно е, че в съвременния свят, в който е налице почти тотално опазаряване на обществения живот, преобладаващата част от благата, необходими на човек за неговия нормален живот, могат да се купят (Стоилова, 2020). Но човекът не е само биологично, а и социално същество, което има нужда и от редица други блага. Най-значимите от тях са социалните роли, чрез които той се свързва с другите и с обществото. И тъй като всяка социална роля е връзка на „даване – получаване“, за човек е важно в обществото да са налице условия, които му позволяват да придобие необходимите знания, способности и компетентности, за да произвежда „давания“ за другите.

Кои да бъдат нематериалните блага, които трябва да се включват в избраната референция и които обществото трябва да осигури на своите бедни, е дискуссионен въпрос. Според Sen (2002) бедността е липса на възможности за реализация, поради което фокусът не трябва да бъде поставян върху ресурси, а върху свободите, които позволяват на човека да постига целите, които си е поставил, използвайки своя потенциал от възможности. Други, като Townsend (1993) определят бедността като липса на средства и възможности за живеене в обществото въз основа на исторически постигнатото ниво на просперитет, което в социологическа перспектива включва не само определено равнище на материални ресурси, но и пълнота от социални отношения и свързаности с другите в обществото. Има и изследователи, като Минев (2016), които говорят за „нормална бедност“, която не е свързана само със задоволяването на базисни, жизнено важни потребности на хората (например храна, жилище, отопление и т.н.), но и изисква институции и правителствени политики, които да дават шансове на бедните с определени усилия да излязат от бедността.

Субективно усещане за бедност

Логично е да се очаква, че субективното усещане за бедност е най-силно изразено у онези, на които, по силата на установени в обществото критерии, дефинитивно е предписан социален статус „беден“, в т.ч. „работещ беден“, „енергийно беден“, или намиращ се в ситуация на риск от бедност или социално изключване. Но тъй като всеки човек има своя представа за бедност, то той има и субективно усещане за бедност, което е в пряка зависимост от тази представа.

Бедността е сравнително понятие, което се отнася до относително качество и се усеща като ситуация на неравностойно положение в сравнение с другите или с предишно състояние. Предполага се, че субективно преценената бедност се свързва основно с материални ресурси и богатство, поради което тя може да се определи като отрицателната разлика между субективната линия на бедност и наличните материални ресурси. Според някои изследователи на бедността (Valentine, 1968; Ferrer-i-Carbonell, Frijters, 2004) степента на неудовлетвореност от финансовото положение или от доходите може да служи като мярка за субективно усетена бедност.

Субективно усещане за бедност може да се появи у представители на различни класи, социални групи и професионални общности, когато те не са в състояние да достигнат до груповия стандарт на живот и попаднат в „обикновено състояние на бедност“ (Зимел). В условията на пазарна конкуренция е нормално представителите на различни професионални общности да имат различни постижения, което да води понякога и до значими

материални различия, намиращо израз във възможността за поддържане на определен стил на потребление.

Особен вид е субективното усещане за „дисквалифицираща бедност“ (Paugam, 2008), което е свързано основно със загуба на работно място. Връзката между трудовата заетост и субективното усещане за бедност е много силна, когато материалните ресурси са тясно свързани със стабилен статус на трудова заетост, който е единственият източник на доход. Много често загубата на работно място поражда опасения за загуба на квалификация и опит, ако периодът на безработица продължи по-дълго. Това е особено характерно за всички професии във високотехнологичните сектори на икономиката. Субективно усещане за дисквалифицираща бедност може да изпита и човек, който има висока квалификация, но е дискриминиран поради различни причини (етнос, раса, вероизповедание, възраст, сексуална ориентация и др.) и е икономически принуден да упражнява по-нискоквалифициран труд. В резултат на това той може да се деквалифицира по отношение на придобитата професионална квалификация до степен, че да не може повече да я упражнява. Причина за това могат да бъдат и институционалните логик, чието фактическо приложение се осъществява от конкретни представители на администрацията.

Освен недостиг на материални ресурси, човек може да има и редица (възприемани и/или реални) нематериални липси, свързани със социалните взаимодействия в семейството, отношенията с приятели, познати, колеги и др., които се преживяват не толкова като усещане за бедност, колкото в усещане за (не)удовлетвореност, (не)щастие и др. Социалният капитал, който човек е съумял да изгради, се оказва особено значим, когато той попадне в тежка ситуация, в това число и на материален недостиг. Редица изследователи отчитат тази връзка в изследванията за щастие, удовлетвореност или качество на живот (van Praag, Frijters, Ferrer-i-Carbonell, 2003; Diener, Seligman, 2004; Easterlin, 2006; Frey, Stutzer, 2002; Veenhoven, 1991).

Познанието за субективното усещане за бедност през призмата на представите за нормален живот, качество на живота или стандарт на живот на различни социални групи и оценката им за дефицитите и лишенията, в които живеят, би обогатило в значителна степен анализите на бедността. В някои страни, например Великобритания, от двадесет години системно се провеждат емпирични изследвания в тази насока (Main, Pople, 2011).

Заклучение

В условията на глобализация и все по-драстичното задълбочаване на социалните неравенства, бедността ще остане един от значимите социални проблеми, който ще продължи да бъде предмет на научни дискусии и изследователски търсения. Значимостта на този проблем има поне следните три измерения:

Първо, бедността силно ограничава шансовете на определени членове на обществото за участие в неговия социален и икономически живот, много често води до социално изключване и в определени ситуации би могла да се превърне в сериозна заплаха за стабилността на обществения ред.

Второ, бедността е един от показателите за възможностите, които обществото осигурява на своите членове за достоен живот, който освен материални ресурси, включва и възможности за социална свързаност и интеграция.

Трето, бедността е своеобразно социално огледало, в което обществото вижда как са постигнати основни конституиращи го ценности като: справедливост, солидарност и хуманност.

Наред с относителната бедност, която традиционно е в ползрението на социологическата наука, все по-често изследователите ориентират своите усилия в познанието на онази бедност, която Зимел нарича „нормална ситуация на бедност“ (Bude, Lantermann, 2006; Buhr & Leisering 2012; Leisering & Leibfried 1999; Knabe, 2022; Becker, Gulyas, 2012). Подобни изследвания дават възможност за установяване на конкретни житейски ситуации и недостиг и/или липса на блага, които пораждат дисонанс между обективно добрата житейска ситуация и субективното усещане за бедност; както и за различните представи за бедност в зависимост от индивидуалните биографични траектории и социална интеграция.

Особен изследователски интерес представлява субективното усещане за бедност у хора, които имат добро образование, квалификация и трудова заетост и които едва ли биха изпаднали в ситуации на бедни и нищо друго (Зимел). Но те могат да създадат някои социални проблеми, когато непостигането на желания стандарт на живот в обществото ги дистанцира от неговите ценности и правила, което може да ориентира трудовата им активност в зоната на сивата икономика. В някои случаи тази дистанция може да стане толкова драматична, че да доведе до емиграция. Подобни избори винаги трябва да се оценяват и като израз на загуба на доверие в институционалния ред, което само по себе си е изключително сериозен проблем.

Спонсориране на научното изследване

Настоящата статия е изготвена в рамките на научноизследователски проект „Институции и социално изключване: изследване на институционалните логики, които блокират участието в обществото“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н75/5 от 07.12.2023 г. по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2023 г. с бенефициент Университета за национално и световно стопанство.

Използвана литература

- Европейски парламент. (2008). Доклад относно насърчаването на социалното включване и борбата с бедността, включително детската бедност в ЕС, A6-0364/2008, (Evropeyski parlament, 2008, Doklad odnosno nasarchavaneto na sotsialnoto vklyuchvane i borbata s bednostta, vklyuchitelno detskata bednost v ES, A6-0364/2008), available at: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-6-2008-0364_BG.html
- Зимел, Г. (2002). Социология. Изследване върху формите на обобществяване, Издателство ПИК, Велико Търново. (Simmel, G., 2002, Soziologiya. Izsledvane varhu formite na obobshtestvyavane, Izdatelstvo PIK, Veliko Tarnovo).
- Минев, Д. (2016). „Нормална“ бедност има в Дания, но не и у нас, в-к Труд, [online], (Minev, D., 2016, Normalna bednost ima v Daniya, no ne I u nas, v-k Trud), available at: <https://trud.bg/a/articles/проф-д-р-духомир-минев-нормална-бед>
- Стоилова, В. (2020). Социология на пазара, Издателство на УНСС, София. (Stoilova, V., 2020, Soziologiya na pazara, Isdatelstvo na UNSS, Sofia).
- Ferrer-i-Carbonell, A. and Frijters, P. (2004). How Important is Methodology for the estimates of the determinants of Happiness?, *Economic Journal*, 114, (497), pp. 641-659.
- Becker, J. and Gulyas, J. (2012). Armut und Scham – über die emotionale Verarbeitung sozialer Ungleichheit, *Zeitschrift für Sozialreform*, vol. 58, no. 1, pp. 83-99, <https://doi.org/10.1515/zsr-2012-0104>
- Berger, P. A. (1988). Die Herstellung sozialer Klassifikationen: Methodische Probleme der Ungleichheitsforschung, *Leviathan*, 16(4), pp. 501-520.
- Bude, H., Lantermann, E.D. (2006). Soziale exklusion und exklusionsempfinden, *Koelner Z. Soziol. u. Soz. Psychol*, 58, pp. 233-252, <https://doi.org/10.1007/s11575-006-0054-1>
- Buhr, P. & Leisering, L. (2012). Dynamik von Armut, in Huster, E.-U., Boeckh, J. & Mogge-Grotjahn, H. (Hg.), *Handbuch Armut und soziale Ausgrenzung* (S. 147-163), VS Verlag für Sozialwissenschaften.

- Diener, E. & Seligman, M. E. P. (2004). Beyond Money: Toward an Economy of Well-Being, *Psychological Science in the Public Interest*, 5(1), pp. 1-31, <https://doi.org/10.1111/j.0963-7214.2004.00501001.x>
- Easterlin, R. A. (2006). Life cycle happiness and its sources: Intersections of psychology, economics, and demography, *Journal of Economic Psychology*, 27(4), pp. 463-482, <https://doi.org/10.1016/j.joep.2006.05.002>
- Frey, B. S., and Stutzer, A. (2002). What Can Economists Learn from Happiness Research?, *Journal of Economic Literature*, 40 (2), pp. 402-435.
- Knabe, A. (2022). Soziale Armut in der soziologischen Theorie, in: Soziale Armut. Sozialstrukturanalyse, Springer VS, Wiesbaden, https://doi.org/10.1007/978-3-658-36141-9_2
- Leisering, L. & Leibfried, S. (1999). Time and Poverty in the Welfare State, Cambridge University Press.
- Main, G., Pople, L. (2011). Missing out: A child centered analysis of material deprivation and subjective wellbeing, Bristol: The Children's Society.
- Paugam, S. (2008). Die elementaren Formen der Armut (1. Auflage), Hamburger Edition.
- Sen, A. (2002). Oekonomie fuer den Menschen, Wege zur Gerechtigkeit und Solidaritaet in der Marktwirtschaft, Muenchen.
- Townsend, P. (1993). The international analysis of poverty, New York u.a.
- van Praag, B. M. S., Frijters, P., & Ferrer-i-Carbonell, A. (2003). The anatomy of subjective well-being, *Journal of Economic Behavior & Organization*, 51(1), pp. 29-49, [https://doi.org/10.1016/S0167-2681\(02\)00140-3](https://doi.org/10.1016/S0167-2681(02)00140-3)
- Valentine, Ch. A. (1968). Culture and Poverty. Critique and Counter-Proposals, Chicago.
- Veenhoven, R. (1991). Is happiness relative?, *Social Indicators Research*, 24(1), pp. 1-34, <https://doi.org/10.1007/BF00292648>
- Weber, M. (2002). Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie, 5, Auflage, Mohr Siebeck.

POVERTY IN A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE

Prof. Vyara Stoilova, PhD
Department of Economic Sociology
Faculty of General Economics
University of National and World Economy
e-mail: stoilova.vyara@unwe.bg

Abstract

The article focuses on poverty as one of the significant social problems of modern society. The aim of the analysis is to conceptualize some aspects of relative poverty in the context of the theoretical views of Georg Simmel (1858 – 1918). A special focus is the subjective feeling of poverty, which can also be found in people who are outside the “social territory” of relative poverty defined in society. The need for empirical research on the “normal situation of poverty” (Simmel) in conditions of deepening social inequalities is put forward.

Keywords: poverty, poverty line, relative poverty, subjective feeling of poverty, social exclusion

JEL: Z13